

Dar lest tage von bill mánn

A stördjele in alt geréda vo Sambastià

Christian Schneller (1831-1908) iz gest ummandar von earstn studjös zo schraiba übar di stördja un zung von laüt boda lem atti trianar sait vo dar Zimbar Earde. In soin libar *Skizzen und Culturbilder aus Tirol* (1877) kontàrtar vo soin viazo zo vuaz vo Kallià fin au affon "grümman hoachpon vo Folgràit" un betar vür, übar in Som, fin atz Sambastià. Sëmm hattar bokhennt an mánn boden hatt kontàrt

a stördjele in soinar altn taütschan zung. I hânz abegeschribet asó, azpidar hatt augemercht dar Schneller, nâ dar taütschan schrift. Zo machaz destraz, in platz von puachstabe "w" makmanen vürstëlln a "b" azpe in "balt". Lai di börtar boma nêtt vorstéat dëstar hânnesë ubarsetzt zbnisnen parentesi azpe biar. Wenn der wil mann huam kimmt, vorscht ar de wil frau: "Hast mar beruadet eppas za essa, warum i pin huare (hummare)?" Ma wenn de alte nou net gekoucht hat, küt se ,m mann, az er gea nou za nema a bizzla flaisch, ke dopo well'm sa kouchen an guaten vormas, un gib't m derwail (innzbisnen) a schüssel voll met milch un a stück ruggabruat za brocken ein. Gegesst, ass er hat, vorscht ar de wil frau, was es ist, che stinkt na menschlaisch. De frau küt'm, che dada sain da kuana leut un wenn ar a sölla (a sötta) flaisch essa will, kun ar gean af'n Wolfegg (obar Sambastià), che sa hatt gasecht zwua kluane kinder, a dirle un a kluas bueble, met a kluas körbla (zümmla) voll met eardbern (roatpern) un schwarzbern, un wenn ar luaf, darwischt ar se nou. We dar hatt gahuart (gehört) dieses, hat ar gnianca gawischt a 'n schnabel che dar ist galuaf we a vuchs. In a halbe stund (ur) ist ar da gawest met de

armen kinder in sack; uas hat garuft de muatter, 's andere 'n vater. Der wil mann hat de kinder in de stube gatragt un de wil frau hat se vom sack ausgezieht. "Est well ma se töadten un dopo siaden". Ma de alte frau hat se net gawellt töadten lassen, warum se sain arza mager. "S' ist bessar, war tuan se in 'n stall, wo da sein gawest de oiba (di öm), einsperren un se mästen (vöaztarn) un dopo, wenn se sain vuast, hon war miar (mearar) flaisch za essa." So hab'n se gatan. A mal ist da könt (khent) der wil mann un hat kôt: "Reck aus an vingar ba diesem loch, i will schaug'n, ass du vuast pist." S' dirle hat ganomt a rais un hat's gasteckt ba loch aus. Der wil mann hat kôt: "Du pist nou arza mager." An anders mal ist er könt zornig un hat kôt: "Mager oder vuast, kennt as den stouck (affon hakhstokh), i will euch de köpf ahacken." 'S buable hat kôt: "Lass mi seh'n, we du tuast met den beil". Der wil mann hat'n beil geb'n ,n bua, dopo hat ar se gemüsst knieen nider un der bua hat'm gahackt nider ,n kopf un ou dar wil frau. Dopo sain se gant huam ka der muattar un kan vater. Asó soinsa gânt zo geriva, dar bill mánn un soi baibe, nâ azpisa hâmm kontàrt disedjar di altn vo Sambastià.

PaP

"Lesan" 'z pild: La Vergine delle rocce

Azze mochat nemparn in aniaflan mánat vo disan djar 2020 a pild, vor in djenàro zornirate "La Vergine delle rocce", umbrómm an mitta earst von hochnach - djenàro vairtma "Da Hailige Maria Muatar vo Gottarhear", un darzuar in tage vodar patze o, an menta sèkse vairtma Gottarhear bodase macht khennen vorâ alln in ivólk vodar bëlt, un an sunta zbólve vairtma "Di toaf vo Gesù." 'Z djar 2019 izzese gespèrt pitt ploaze auzlégom zo gedénkha di 500 djar vo Leonardo da Vinci. Vo disar zait zo gedénkha disan vèrbar, djüsto vorgânt di Boinichtn, pan naüge djar izzmar gestânt in hirn ditza pild. Asó dar groaz vèrbar in ditza pild, versióng boda iz in Louvre a Parigi, hatt auzgezoget vonar bëlt vo krötz un in a strenga prospektiva di laüt gevèrbet in a pirâmide. Attn mustätz vodar Madánna, von Kristkhinn, von khlumma Giovanni Battista un von engl izta eppaz vo timpl un naturâl asó azpe in laip, sovl azzase mövratn alle panândar in disan khlumma un groaz platz. Zöbrest attn spitz vodar pirâmide di Madánna, iz gehöachart ma si pükhtze pinn khopf azpe "Muatar vo Gottarhear", gerüaft

asó pinn dogma von Concilio vo Efeso (431). Si schauget abebart, un nor abebart sekma soi gepümlate tschenkh hânt sovl bise böllat schoanen di sèlln untar. Alle di hent vo disan figurn pariratz ke sa mövarnse, zo zoaga odar zo lirma epparéppaz. Azpe 'z khönda di Vangeli canonici, dar G. Battista in soi djüngom izzese nia getrofft pitt Gesù. Berda hatt geschafft 'z pild, hatt geböllt azta 'z Kristkhinn baige in sèll boda berat khennt soi prekursor. Ditza berat auzgevallt schiar 30 djar darnâ, baldaren hatt getoaf inn in bazzar von fluzz Giordano. Di laipla von khindar soin asó schümma gepolstart un soin eppaz vorvür zoa zo magase äschaung in di oang, azpe di khindar alümma khânen tüan. "Du ai ka miar, ke i khimm ka diar". Obar da offege un fürse kartza groaz hânt vodar Madánna, da ândar boda vürschupft 'z khinn; untar tortemitt izta da sèll von engl, un hërta abe gerade izta 'z Kristkhinn boda baiget. Baz gittaraz zo pensära dar engl umgedrent boda schauget a migele zuar üs, un lirnnt pinn vingar eppaz tortemitt? Da glentzege snur umme in laip vodar Vergine? Habante gekhennt er aniaflan

sâm un gresle, auvar vodar earde hattar gevèrbet gresar boda hâmm gelebet in di sèlln zaitn. Tiavrante 'z oage izta eppaz bodaz trakk zuar an stoll, nêtt gemacht vo hânt vo mánn. Un daz betarste, vort von ünsar oage prichta durch a bëlt vo schatn vo krötz, züntrest a liacht boda er alümma hatt gehatt in soi khopf un in soi seal. Vor üs ditza gevërba bart stian hërta eppaz zo plöaze, asó berânde baibar un mânnen in di zaitn bartn nia soin guat "zo lesaz in gântz".

A.G.

Istituto Cimbro
Kulturinstitut Lusérn
Tel. 0464-78.96.45
info@kil.lusern.it
www.istitutocimbro.it

MÈLDUNG Prodjèkht: "Khnpöplar vo Lusérn"

Dar Kultürintstitut Lusérn süacht a mentsch boda khânt khnpöpln un boda iz guat abezolirna ândre laüt. Di kürs bartnse halt, alle di bochan, di fintzta in tages vor di djungen, un aln zboa bochan (di sântzta in tages) vor di groazan. Berdasan bill bizzan mearar mage ârtuvan in Kultürintstitut Lusérn. 'Z izta zait innzogeba di domânda fin di zbólve von vraita 24 von hochnach 2020.

Lusérnar Boinichtn 2019

Aniaglana Istitutzióng, z'arbata gerécht, mocht rendarn kunt vo daz sèll bose tüat un auzlüssen bazta hâmm zo khöda di laüt boda hâmm zo tüana pitt irn; vorstian, vor aniaglan prodjèkht bose vürtrakk, bida iz gânt allz azpe 'z hatt gehatt zo giana, odar bida iz eppaz zo pezzra odar zo bëksla. Lai tüanante asó makma soin sichar z'arbata gerécht. Vor ditza un o umbrómm 'z iz geschribet in Statüt, dar Kultürintstitut Lusérn, vo hërta, a bötta atz djar, vinnzte pitt soin laüt un pitt alln in rapresentént boda hâmm lust zuarokhemma. Un asó haür o, atz 21 von Kristmânat, dar Kultürintstitut hatt hergerichtet in Lusérnar Boinichtn. A bichtegar momént, nêtt lai zo "rendra kunt un auzolesa naüge idèe", a momént zo pinta hërta mearar di lusérnar pitt soin Institut. Dar Vorsitzar Gianni Nicolussi Zaiga un di direktören Anna Maria Trenti Kaufman, hâmm gedenkht di bichtegarstn prodjèkhte vürgetrakk auz pa djar 2019; fra dise

dar prodjèkht ADOC, a didjital arkiv vo foto, intervü, un dokuméntn. Sa hâmm gedénkht o ke 'z iz sa mearar baz a djar boda TVA Vicenza zoaget in ünsar tageschâu Zimbar Earde in da gântz provintz vo Vicenza. 'Z soinda khennt augeroatet di naüng "speciali" boda gian att TML. Un gântz khurtz soinda khennt augeroatet prodjèkhte azpe da "Zimbar Kolônia" boda ditza djar hatt gesek nemmen toal 42 khindar; dar "Summar Khindargart", di "Zimbar Kürs" un di kürs vo taütsch, odar dar kalandárdjo 2020 boda bart rivan in alle di haüsar. Ma, ma hatt nêtt lai augeroatet bazta iz khennt getânt, 'z izta khennt khött o bazta bill vürtrang vo naügez dar Kultürintstitut auz pa djar 2020; mearare di prodjèkhte, un fra dise an DVD vo kantzü gemacht vodar aktören Maria Roveran. Mearare "hoache" hâmm geredet gedenkhante bi bichte 'z izta di arbat boda vürtrakk dar Kultürintstitut zoa azta d'ünsar zung un kultür mage hâmm no a lángez lem. 'Z izta o khennt gedenkht ke di famildje: tatta, mämme un non, mochatn hërta ren, pitt alln in djungen, azpe biar; lai asó allz daz sèll boda tüat dar Kultürintstitut mage hâmm bërt. Azpe alle djar soinda gest di "Zimbar prüadar" von Simm un Draitzza Kamouödar un, azpe alle djar, allz iz gerift pittnan schümman momént: a fladl panetü, a tètze guatn boi, un a drai börtat pittnândar.

E.v.K.

'Z prinnt

In di lestn zaitn in Australia izta nâ zo prenna dar gântz balt. Ma bia saibar girift fin att ditza un umbrómm izta nâ zo prenna allz? Fin est hâmda givânk vaür 8 mildjü ettari balt, ke 'z berat a toal earde gröazar baz di Schweiz, un vo setémbre soinda gistorbet 24 laüt, peng in vaürdar. Daz earst sachan, di Australia prinnt umbrómm 'z iz barm un renk biane. Est da ka üs iz bintar ma sèmm, ke 'z iz att d'ândar sait vo dar bëlt, iz summar. Sa hërta sèmm soinda gest khlummane prent in di beldar, ma nicht groaz azpe haür. 'Z iz hërta gest barm un 'z hatt hërta girenk

biane, ma haür mochpar pensàrn ke 'z izta no epparéppaz boda macht vil gröazar disan problema. Umbrómm azta vorânahî di khlumman prent hâmm gimak khemmen darléscht in bintschte zait, haür izta khent darzuar dar cambiamento climatico, 'z iz khent no barmar, vil vert mearar baz 40 grade, un di vaürdar soin khent asó groaz ke ma makse neméar darléschan. Oltre ditza izta zo khöda ke dar bint boda khint au von südpol hatt gitribet 'z vaür ummar pa lânt. Vo setémbre izta nâ zo prenna 'z lânt ena zo fermàrase. No hërta soinda mearar baz 200

prent ummar pa Australia boma nêtt sait guat zo darléscha. Allz ditza oltre zo haba vorprennt di beldar un gitöatet eppaz azpe 500 mildjü vichar, hatt distrüdjart mearar baz tausankh haüsar. Addirittura pinn bint dar roach iz girift fin aftn snea von pèrng in Nuova Zelanda. Zo helva zo darléscha 'z vaür soinda khent girüaft draिताusankh pompiarn, boda soin khent addestrart vor disa sber arbat. 'Z izta o zo khöda ke, ânka azta di beldar hâmm givânk vaür alümma, vor di hitz un vor in bint, di Australia in di lestn djar hatt nicht gitânt zoa azta nêtt sutzédar

asó eppaz. Sa hâmm hërta ginütz in kholl zo bërma, boda nêtt iz gesünt vor ünsar bëlt. Azpe sa khött soinda gistorbet an halm mildjardo vichar. In aniaglan ettaro lânt soinda gistorbet vorprennt schiar 10 mammiferi, 20 vögl un 130 rettili. Vo alln in vichar di sèllnen boda soin gistorbet daz meararste un gistânt in bintsche soinz sichar di koala. Basta pensàrn ke zboa terzi von koala afta gântz bëlt soin gistorbet. Lusérn, ünsar lânt, boastzsan sichar vil vo vaür, umbrómm in sèll 1911, balda hatt giripent daz gântz lânt, vor in groaz bint un

umbrómm di tèchar soin gest gimacht pitt prettar, soinda gistânt ena haus mearar baz 300 laüt. Sperarbar azta allz mage

khemmen risòlvart un di vaürdar darléscht un di australié mang hâmm a migele patze. An gruaaz,

Samuel Pedrazz